ಕೂ. ಸ. ಅಪರ್ಣ

ದೇವಾಲಯದ ಕಂಬಗಳು : ಒಂದು ಅಧ್ಯಯನ

ಯಾವುದೇ ಒಂದು ವಸ್ತು ಸ್ಥಿರವಾಗಿ, ದೃಢವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಬೇಕಾದರೆ ಅದಕ್ಕೊಂದು ಆಧಾರ ಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಆಧಾರಕ್ಕಾಗಿ ಬಳಸುವ ವಸ್ತುವಿನ ಶಕ್ತಿ, ಗಾತ್ರಗಳು ಆಧರಿಸಬೇಕಾಗಿರುವ ವಸ್ತುವಿನ ಶಕ್ತಿ ಮತ್ತು ಗಾತ್ರಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿರುತ್ತದೆಂಬುದು ಸಹಜವೇ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಮಂಟಪಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ನಾಲ್ಕು ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಯನ್ನಿಟ್ಟರೆ ಅದು ಕಂಬಗಳನ್ನಾಧರಿಸಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಕಂಬಗಳೇ ಮನೆ, ದೇವಾಲಯ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಮೇಲ್ಛಾವಣಿಗೆ ಆಸರೆಯನ್ನಿತ್ತು, ವಾಸಿಸಲು ಅಗತ್ಯವಾದ ತಂಗುದಾಣಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದವು. ಹಿಂದೆ ಮಣ್ಣಿನಿಂದ, ಇಟ್ಟಿಗೆಯಿಂದ ಗುಡಿಸಲು, ಮನೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸುವಲ್ಲಿ ಆಸರೆಗಾಗಿ ಕಂಬಗಳನ್ನೇ ನಿಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದು, ಈಗ ಗಟ್ಟಿಗಾರೆಯ ಬಳಕೆಯಿಂದ ಗೃಹವಾಸ್ತುವಿನಲ್ಲಿ ಕಂಬಗಳು ಕಣ್ಮರೆಯಾಗಿವೆ.

ಇನ್ನೂ ಉಳಿದುಬಂದಿರುವ ಮತ್ತು ಶಿಥಿಲವಾಗಿರುವ ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿದರೆ, ಅವುಗಳ ಭದ್ರತೆಗೆ ಸ್ತಂಭಗಳೇ ಆಧಾರವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ. ಭಿತ್ತಿಯು ಆಲಯವನ್ನು ಆವೃತ್ತಗೊಂಡು ಭಾರವನ್ನು ಹೊರುವುದಾದರೂ ದೇವಾಲಯ ನಿಂತಿರುವುದು ಸ್ತಂಭಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆಯೇ. ಇದರಿಂದ, ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭಗಳೇ ಸರ್ವಾಧಾರವೆಂಬುದು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.

ಇದರಂತೆ, ಸರ್ವಲೋಕೈಕಾಧಾರನಾದ ಶಿವನನ್ನು 'ಮೂಲಸ್ತಂಭ' ಎಂದು ಶಾಸನಗಳಲ್ಲಿ ಕರೆದಿರುವುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ನೆನಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದು.[1] ಈ ಕಲ್ಪನೆ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಇದೆ. ಅಥರ್ವವೇದದಲ್ಲಿ ಶಿವನನ್ನು ಚರಾಚರ ಜಗತ್ತನ್ನೆಲ್ಲ ಹಿಡಿದು ನಿಲ್ಲಿಸಿರುವ ಸ್ತಂಭವೆಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ.[2] ಸರ್ವಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು (ಮೂರುಲೋಕಗಳನ್ನು) ತನ್ನೊಳಗು ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವ ಈ ಕಂಬಕ್ಕೆ ಆದ್ಯಂತಗಳೇ ಇಲ್ಲ. ಈ ಕಂಬದ ಆದ್ಯಂತಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಲು ಬ್ರಹ್ಮ, ವಿಷ್ಣುವಿಗೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು 'ಲಿಂಗೋದ್ಭವಮೂರ್ತಿ'ಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ 'ಅಗ್ನಿಸ್ತಂಭ'ವಾದ ಆ ಪರಮೇಶ್ವರನೇ ಸ್ತಂಭದ ಕಲ್ಪನೆಯನ್ನಿತ್ತು, ತಾನು ಆಧಾರವಾಗಿ ನಿಂತು ಜಗತ್ತನ್ನು ಎತ್ತಿಹಿಡಿದಿರುವುದರ ದ್ಯೋತಕದಂತೆ, ವಾಸ್ತುವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭಗಳೇ ಸರ್ವಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ. ಸ್ತಂಭದ ಪರ್ಯಾಯಪದಗಳಾದ ಸ್ಥಾಣು, ಸ್ಥೂಣ, ಸ್ಕಂಭ-ಇವುಗಳು ಶಿವನಿಗೂ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದೆಂಬುದು ಗಮನಾರ್ಹ.[3]

1. ನಮಸ್ತುಂಗ ಶಿರಶ್ಚುಂಬಿ ಚಂದ್ರಚಾಮರ ಚಾರವೇ ।
   ತ್ರೈಲೋಕ್ಯ ನಗರಾರಂಭ ಮೂಲಸ್ತಂಭಾಯ ಶಂಭವೇ ॥
2. ಎಸ್. ಕೆ. ರಾಮಚಂದ್ರರಾವ್ : ಮೂರ್ತಿಶಿಲ್ಪ: ನೆಲೆ-ಹಿನ್ನೆಲೆ, ಬೆಂಗಳೂರು, ೧೯೭೫, ಪು. ೧೦೩-೧೦೪
3. ಈಗಿನ ತಾಳಗುಂದಕ್ಕೆ 'ಸ್ಥಾಣಕುಂದೂರು' ಎಂಬ ಹೆಸರಿದ್ದು, ಅಲ್ಲಿದ್ದ ಶಿವ ದೇವಾಲಯದಿಂದಲೇ ಈ ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂಬುದನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಗಮನಿಸಬಹುದು.

'ಸ್ತಭ್' ಎಂಬ ಧಾತುವಿನಿಂದ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿಯಾಗಿರುವ 'ಸ್ತಂಭ'ವೆಂಬ ಪದವು ಹಿಡಿ, ನಿಲ್ಲಿಸು, ಆಧರಿಸು ಎಂಬರ್ಥವನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದು, ಬೀಳದಂತೆ ಆಧಾರವಾಗಿ ಹಿಡಿದುಕೊಳ್ಳಬಲ್ಲ, ಸ್ಥಿರವಾಗಿ ನಿಲ್ಲಿಸಬಲ್ಲ ಎತ್ತರದ ಹಿಡಿಕೆಯಾಗಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಸುಲಭ ಉಧಾಹರಣೆಯೆಂದರೆ, ನಮ್ಮ ಕಾಲುಗಳು. ಈ ಕಾಲುಗಳ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ನಮ್ಮ ದೇಹವು ನಿಂತಿದೆ. ದೇಹವೇ ದೇವಾಲಯವೆಂದು ಬಗೆದ ಬಸವಣ್ಣನವರು ತಮ್ಮ ವಚನವೊಂದರಲ್ಲಿ ಆ ದೇವಾಲಯಕ್ಕೆ 'ಕಾಲುಗಳೇ ಕಂಬ'ವೆಂದು ನುಡಿದಿದ್ದಾರೆ.[4]

ಹೀಗೆ ಆಧಾರಸ್ತಂಭಗಳಿಂದಲೇ ದೇವಾಲಯ ನಿರ್ಮಾಣ ಸಾಧ್ಯವೆಂದಾಗ, ಕಂಬಗಳನ್ನು ಕೇವಲ ಎತ್ತರವಾದ ಮರದ ಕೊರಡುಗಳಂತೆ ನಿಲ್ಲಿಸುವ ಬದಲು ಅವುಗಳನ್ನು ಅಲಂಕಾರಯುಕ್ತವಾಗಿ ರಚಿಸಿ, ದೇವಾಲಯದ ಶೋಭೆಯನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಿಸಿದರು. (ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳನ್ನು ಕಂಬದ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಕರೆಯುವುದುಂಟು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ, ಮೂಡಬಿದಿರೆಯ ಸಾವಿರಕಂಬದ ಬಸದಿ, ಚಿದಂಬರಂನ ಸಾವಿರಕಂಬದ ಮಂಟಪ, ಇತ್ಯಾದಿ). ಇದರಿಂದ ಕಂಬಗಳ ವಿನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಮಾದರಿಗಳುಂಟಾಗಿ ನಾನಾ ಪ್ರಕಾರದ ಕಂಬಗಳು ದೇವಾಲಯ ವಾಸ್ತುನಿರ್ಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡವು. ದೇವಾಲಯಗಳ ರಚನೆ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ರೀತಿ-ನಿಯಮಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪಶಾಸ್ತ್ರ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭಗಳ ಬಗೆಗೂ ಸಾಕಷ್ಟು ವಿವರಣೆಗಳು ಮೂಡಿಬಂದವು.

ಮಯಮತ, ಮಾನಸಾರ, ಕಾಮಿಕಾಗಮ, ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ ಮುಂತಾದ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳು ಸ್ತಂಭಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸವಿವರವಾಗಿ ತಿಳಿಸುತ್ತವೆ. ಸ್ತಂಭಗಳ ಭಾಗಗಳು, ಅವುಗಳ ಅಲಂಕರಣಗಳು, ಅವುಗಳ ಪ್ರಭೇದಗಳು ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಈ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ, ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ 'ಮಾನಸಾರ' ಗ್ರಂಥವನ್ನೂ ಅದಕ್ಕೆ ಪೂರಕವಾಗಿ ಕೆಲವೆಡೆ ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. 'ಮಾನಸಾರ'ದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ತಂಭದ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಮತ್ತು ಅದರಲ್ಲಿ ವರ್ಣಿಸಿರುವ ಕೆಲವು ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಈಗ ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿರುವ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ತಂಭದೊಂದಿಗೆ ಸಮೀಕರಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

ಕಂಬದ ಮೊದಲ ಭಾಗವೇ 'ಪೀಠ' (Pedestal ; ಮೂಲ ಅಥವಾ ಆಸನ). ಪೀಠವು ಚೌಕಾಕಾರವಾಗಿರಬೇಕೆಂದು 'ಮಾನಸಾರ'ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.[5] ಇದನ್ನು ಸಣ್ಣ ವೇದಿಕೆಯಂತೆ ರಚಿಸಬಹುದು ಅಥವಾ ಇದು ಪೂರ್ಣರೂಪದಲ್ಲಿರುವ ಉಪಪೀಠದಂತಿರಬಹುದು. ಅರಳುಗುಪ್ಪೆಯ ಕಲ್ಲೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ ಸುಂದರ ಉಪಪೀಠವಿದೆ. ಪೀಠವು ನಿರಲಂಕೃತವಾಗಿರುವುದಾದರೂ ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಕೆಲವು ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲಿಯ ಪೀಠವು ಪದ್ಮಗಳಿಂದಾವೃತವಾಗಿರುವುದನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ.

ಪೀಠದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗವೇ 'ಪಾದ' (Base).[6] ಇದು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಚೌಕಾಕಾರದ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುತ್ತದೆ ; ಸಿಂಹ, ವ್ಯಾಳಿ ಇತ್ಯಾದಿಗಳ ಶಿಲ್ಪವನ್ನೂ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.[7] ಗಂಗರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸೇರುವ ಗಂಗವಾರದ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ರಾಷ್ಟ್ರಕೂಟರ ಕಾಲದ ಸಿರಿವಾಳ್‌ನ ಒಂದು ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ (ಸಂಖ್ಯೆ ೧೫) ಇಂತಹ 'ಸಿಂಹಪಾದ'

---

4. "ಎನ್ನ ಕಾಲೇ ಕಂಬ, ದೇಹವೇ ದೇಗುಲ, ಶಿರವೇ ಹೊನ್ನಕಳಸವಯ್ಯಾ...."
ಈ ಭಾವನೆ ಬಹಳ ಹಿಂದಿನಿಂದಲೂ ಇದೆಯೆಂಬುದು "ದೇಹೋ ದೇವಾಲಯಃ ಪ್ರೋಕ್ತೋ। ದೇವೋ ದೇವಃ ಸನಾತನಃ" ಎಂಬುದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗುತ್ತದೆ.
5. ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೧೨
6. ಇದನ್ನು 'ಹೋಮ' ಎಂದು 'ಮಯಮತ'ದಲ್ಲಿ ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ—ಮಯಮತ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೮.
7. 'ಮಾನಸಾರ'ದಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಬೇರೊಂದು ಸ್ತಂಭದ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರಿಸುವಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದರೆ,'ಮಯಮತ'ದಲ್ಲಿ ನೇರವಾಗಿ ಹೇಳಿದ್ದು, ಅವುಗಳನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ 'ಸಿಂಹಸ್ತಂಭ' ಅಥವಾ 'ಸಿಂಹಪಾದಸ್ತಂಭ' ಮತ್ತು 'ವ್ಯಾಳಸ್ತಂಭ' ಎಂದು ಕರೆಯಲಾಗಿದೆ— ಮಯಮತ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೨೦.

ಸ್ತಂಭವಿದೆ. ಇದು ಈ ನಾಡಿನ ಆ ಕಾಲದ ಸ್ತಂಭವಿಧ ವೆನಿಸಿದರೂ ವಿಜಯನಗರದ ಅರಸರ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಇದರ ಮುಂದುವರಿದ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳು ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಗೆ ಬರುತ್ತವೆ. ಹಂಪೆ, ಲೇಪಾಕ್ಷಿ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಂಹ/ವ್ಯಾಳಿಗಳನ್ನೇ ಪ್ರಧಾನವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

ಇದರ ಮೇಲಿನ ಭಾಗವೇ 'ದಂಡ'(Shaft). ಇದು ಕಂಬದಲ್ಲಿ ಬಹುಮುಖ್ಯವಾದ ಭಾಗ. ಕಂಬದ ಅಳತೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮತ್ತು ಅಲಂಕಾರದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದು ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಕಂಬದರೂಪ ವಿನ್ಯಾಸವನ್ನು ಈ ಭಾಗದ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆಯೇ ನಿರ್ಧರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. 'ದಂಡ'ವು ನಾಲ್ಕು ಮುಖಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ 'ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ'; ಎಂಟು ಮುಖಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿದ್ದರೆ 'ವಿಷ್ಣುಕಾಂತ'; ಹದಿನಾರು ಮುಖಗಳಿದ್ದರೆ ಅಥವಾ ವೃತ್ತಾಕಾರವಾಗಿದ್ದರೆ 'ರುದ್ರಕಾಂತ' ; ಐದು ಮುಖಗಳಿದ್ದರೆ 'ಶಿವಕಾಂತ' ಹಾಗೂ ಆರು ಮುಖಗಳಿದ್ದರೆ 'ಸ್ಕಂದಕಾಂತ'ಎಂದು 'ಮಾನಸಾರ'ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.[8] ಕಂಬದಹಳ್ಳಿಯ ಪಂಚಕೂಟ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿಯ ಶಾಂತಿನಾಥ ಬಸದಿಯಲ್ಲಿ 'ವಿಷ್ಣುಕಾಂತ' ಕಂಬವನ್ನೂ ನರಸಮಂಗಲದ ರಾಮಲಿಂಗೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ವೃತ್ತಾಕಾರದ 'ರುದ್ರಕಾಂತ' ಸ್ತಂಭವನ್ನೂ ಎಲ್ಲೋರದ ಜೈನಗುಹೆಯಲ್ಲಿ (ಸಂಖ್ಯೆ ೩೨) 'ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ' ಸ್ತಂಭವನ್ನೂ ಅದೇ ಎಲ್ಲೋರದ ಕೈಲಾಸ ದೇವಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹದಿನಾರು ಮುಖದ 'ರುದ್ರಕಾಂತ' ಸ್ತಂಭವನ್ನೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಮೂಲದಿಂದ ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಕಂಬವು ಒಂದೇ ರೀತಿ ಇರಬೇಕು.[9] ಆದರೆ ಎಲ್ಲ ಸ್ತಂಭಗಳೂ ಈ ರೀತಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. ಆಗ ಸ್ತಂಭವು 'ದಂಡ' ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಯಾವ ರೂಪವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವುದೋ ಅದಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಹೆಸರಿನಿಂದಲೇ ಆ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಗುರುತಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಈ 'ದಂಡ' ಭಾಗವನ್ನು ಅನೇಕ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಅಲಂಕರಿಸುತ್ತಾರೆ. ಅದರ ತುದಿಯಲ್ಲಿ 'ಪದ್ಮದಳ'ಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ರಚಿಸಿದ್ದು, ಅದರಿಂದ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿದಂತೆ, ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮುತ್ತಿನಮಣಿಗಳನ್ನು ಸಾಲಾಗಿ ಪೋಣಿಸಿದಂತೆ ತೋರುವ ಉದ್ದಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ರಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಪದ್ಮದಳಗಳ ಸಾಲನ್ನು 'ಮಾಲಬಂಧ' ಎಂದೂ ಮುತ್ತಿನಮಣಿಗಳ ಸಾಲನ್ನು 'ಮುಕ್ತಾದಾಮ' ಎಂದೂ ಮಾನಸಾರವು ಗುರುತಿಸುತ್ತದೆ.[10] (ಆದರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಇದು ಪದ್ಮಬಂಧ ಮತ್ತು ಮಾಲಾಸ್ಥಾನ ಎಂದೇ ಗುರುತಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ). ಈ ಅಲಂಕಾರವನ್ನು ಬಾದಾಮಿ ಗುಹಾಲಯಗಳ ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳ ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು.

---

8. ವಿತಸ್ತ್ಯಾದವಿಶಾಲಂ ಸ್ಯಾತ್ತಥಾ(ಧಾ)ಕಾರ ಮಿಹೋಚ್ಯತೇ
ಚತುರಶ್ರಂ ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತಂ ಸ್ಯಾದಷ್ಟಾಶ್ರ್ಯಂ ವಿಷ್ಣುಕಾಂತಕಂ ॥ ೧೦ ॥
ಷೋಡಶಾಶ್ರಂ ತು ವೃತ್ತಂ ವಾ ರುದ್ರಕಾಂತಮಿತಿಸ್ಮೃತಂ ।
ಪಂಚಾಶ್ರಂ ಶಿವಕಾಂತಂ ಸ್ಯಾತ್ ಷಡಶ್ರಂಸ್ಕಂದಕಾಂತಕಂ ॥ ೧೧ ॥
—ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೧೦-೧೧

'ಮಯಮತ'ದಲ್ಲಿ, ಆರು ಮುಖಗಳಿದ್ದರೆ 'ಇಂದ್ರಕಾಂತ'ವೆಂದೂ ಹದಿನಾರು ಮುಖಗಳಿದ್ದರೆ 'ಸೌಮ್ಯಕಾಂತ'ವೆಂದೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹೇಳಿದೆ—ಮಯಮತ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೧೪.

9. ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೧೨

10. ತಸ್ಯಾಧೋ(ಧಃ) ಸಾರ್ಧದಂಡೇನ ಮೂಲಬಂಧಂ ಸಹಾಂಬುಜೈ
ತಸ್ಯಾಧೋಪಿ ವಿಶೇಷಣ ಮುಕ್ತಾದಾಮ ವಿಭೂಷಿತಂ ॥
—ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೩೨

'ದಂಡ'ದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗವನ್ನು ಗ್ರೀವಭಾಗವೆನ್ನಬಹುದು.[11] ಇದರ ಮುಖ್ಯಭಾಗಗಳೆಂದರೆ, ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಲಶ, ಹಾರಿಕಾ, ಅಸ್ಯ, ತಾಟಿಕಾ, ಕಂಠ, ಕುಂಭ, ನಿಮ್ನಕ, ಫಲಕ, ವೀರಕಂಠ ಮತ್ತು ಬೋದಿಗೆ.[12] ಹೀಗೆ ದಂಡದ ಮೇಲಿನ ಅಂಗಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಸೂಕ್ತವಾದ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಿದ್ದರೂ ಬೇರೆ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿರುವಂತೆ,[13] ಇದರಲ್ಲಿ 'ಫಲಕ'ದ ಕೆಳಗೆ ಬರುವ 'ಮಂಡಿ'ಯ ಬಗ್ಗೆ ಏನನ್ನೂ ನೇರವಾಗಿ ಹೇಳಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳನ್ನೂ ಒಂದು ಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಹೇಳುತ್ತಾ, 'ಫಲಕ'ದ ಕೆಳಭಾಗವನ್ನು 'ನಿಮ್ನಕ' ಎಂದು ಇದರಲ್ಲಿ ಕರೆದಿರುವುದರಿಂದ, 'ನಿಮ್ನಕ'ವು 'ಮಂಡಿ'ಯನ್ನೇ ಸೂಚಿಸುತ್ತಿರಬಹುದು.

ಇನ್ನು ಇವುಗಳ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಬೋದಿಗೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, 'ಮಾನಸಾರ'ದಲ್ಲಿ 'ತರಂಗ ಬೋದಿಗೆ' ಮತ್ತು 'ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆ'ಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ. ಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಅಲೆ ಅಲೆಯಾಗಿ ಕಾಣುವಂತೆ ರಚಿಸಿ ಅದನ್ನು ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲೂ ಅಲಂಕರಿಸಿದಾಗ ಅದು 'ತರಂಗಬೋದಿಗೆ' ಎನಿಸುತ್ತದೆ.[14] ಬಾದಾಮಿ ಚಾಲುಕ್ಯರ ಕಾಲದಿಂದಲೂ ಈ ವಿಧದ ಬೋದಿಗೆಯು ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದೆ. ಬಾದಾಮಿಯ ಗುಹಾಲಯಗಳು ಮತ್ತು ಪಟ್ಟದಕಲ್ಲಿನ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ, ಹೊಯ್ಸಳರ ಕಾಲದ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ ತರಂಗಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ಬೋದಿಗೆಯ ಮಧ್ಯೆ ಪಟ್ಟಿಕೆಯಿರುತ್ತದೆ. ಪಟ್ಟಿಕೆಯ ಮೇಲೆ ಬಳ್ಳಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಚಿತ್ರಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.[15] ಬೋದಿಗೆಯು ಕಂಬದ ಎರಡು ಕಡೆ ಚಾಚಿದ್ದು, ಉಳಿದೆರಡು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಚೌಕಾಕೃತಿಯ ಫಲಕವಿರುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಮಾನಸಾರವು 'ಮಧ್ಯಭದ್ರ' ಎಂದು ಗುರುತಿಸಿದೆ.[16]

'ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆ'ಯ ಬಗ್ಗೆ ಹೇಳಿರುವ ಗ್ರಂಥವೆಂದರೆ 'ಮಾನಸಾರ'ವೊಂದೇ.[17] ಎಲೆ, ಬಳ್ಳಿ, ಚಿತ್ರಗಳಿಂದ ಅಲಂಕರಿಸಿ 'ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆ'ಯನ್ನು ರಚಿಸಬೇಕೆಂದು ಇದರಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.[18] ಇದು ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬರುವ ಬೋದಿಗೆಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಒಂದು ರೂಪ ಎನಿಸಿದರೂ ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆಯು ತನ್ನ ಪರಿಪೂರ್ಣ ರೂಪದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತವಾಗುವುದು ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೇ. ಹಂಪೆಯ ಬಹುಪಾಲು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಮತ್ತು ಇತರೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಅನೇಕ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಸುಂದರವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುವ ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಕಂಬದಿಂದ ಹೊರಬಾಗಿರುವ ಬೋದಿಗೆಯ ಮೇಲ್ಭಾಗ

---

11. ಈ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಗ್ರಂಥಗಳು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆದಿವೆ. 'ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ'ದಲ್ಲಿ ಮಂಡಿ, ಕಂಠ, ಫಲಕ, ವೀರಕಂಠ ಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದ್ದರೆ (ಅಧ್ಯಾಯ ೩೧, ಶ್ಲೋಕ ೫೬-೬೦), 'ಮಯಮತ'ದಲ್ಲಿ ಕಲಶ, ಸ್ಕಂಧ, ಕುಂಭ, ಮಂಡಿ, ಪೋತಿಕಾ ಎಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ (ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೩೧).
12. ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೨೦-೩೧
13. ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ ಮತ್ತು ಕಾಮಿಕಾಗಮಗಳಲ್ಲಿ ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ಉಲ್ಲೇಖವಿದೆ.
14. ಬೋದಿಕೇ ಚ ತರಂಗಂ ಸ್ಯಾತ್ಸರ್ವಾಲಂಕಾರ ಸಂಯುತಂ।
ತದೇವ ತುಂಗಮಾನೇ ತು ದ್ವಾದಶಾಂಶೇ ವಿಭಾಜಿತೇ॥
ಅಧೋಭಾಗೇ ತ್ರಿಭಾಗೇನ ತರಂಗಾಕೃತಿಂ ವಿನ್ಯಸೇತ್ ।
ತದೂರ್ಧ್ವೇ ಬೋಧಿಕೋತ್ಸೇಧಂ ಷಡಂಶೇನ ವಿಶೇಷತಃ॥
—ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೭೮-೭೯
15. ಈ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಯನ್ನು 'ಮಯಮತ'ವು 'ಮಧ್ಯಪಟ್ಟ' ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ—ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೪೪.
16. ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೭೫-೭೬
17. ಮಯಮತ (ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೪೮-೪೯) ಮತ್ತು ಸುಪ್ರಭೇದಾಗಮ(ಅಧ್ಯಾಯ ೩೧, ಶ್ಲೋಕ ೬೧)ಗಳು ಚಿತ್ರ, ಪತ್ರ ಮತ್ತು ತರಂಗಬೋದಿಗೆಗಳನ್ನು ಮಾತ್ರ ಹೇಳುತ್ತವೆ.
18. ಪತ್ರವಲ್ಯಾದಿರತ್ನೈಶ್ಚ ಪತ್ರಚಿತ್ರಾಭಿಭೂಷಿತಂ ।
ಸರ್ವಾಲಂಕಾರ ಸಂಯುಕ್ತಂ ಪುಷ್ಪಬೋಧಿಕಮೀರಿತಂ ॥
—ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೮೪

ದಲ್ಲಿ ಬಳ್ಳಿಯಿಂದ ಹೊಮ್ಮಿದ ಕಮಲದಳಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗು ಇರುವುದು.

ಕಂಬದ ಪ್ರಭೇದಗಳು : 'ಮಾನಸಾರ'ದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಕಾಂತ, ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭ, ಚಿತ್ರಕುತ, ಕುಂಭಸ್ತಂಭ, ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ. ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ ಮುಂತಾದ ಸ್ತಂಭ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಲೇಖನದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಕಾಂತ, ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭ, ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ ಪ್ರಭೇದಗಳ ಬಗ್ಗೆ ವಿವರವಾಗಿ ನೋಡಿ, ಆ ಪ್ರಭೇದಗಳು ಯಾವ ಯಾವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗುತ್ತದೆ.

ಪದ್ಮಕಾಂತಸ್ತಂಭ : "ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮದಿಂದ ಕೂಡಿದ ಪೀಠ, ಅದರ ಮೇಲೆ ಪಾಲಿಕಾ (ಸೇತುವೆಯಂತಹ ರಚನೆ) ಇದ್ದು, ಸುತ್ತಲೂ ಎಲೆ, ಹೂ, ಬಳ್ಳಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಮೂಲದಿಂದ ತುದಿಯವರೆಗೂ ಮೊಗ್ಗುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಗಳ ಮೇಲೆ ಮತ್ತು ಕೆಳಗೂ ಮೊಗ್ಗುಗಳು ಇರುತ್ತವೆ. ಇದು ಪದ್ಮಕಾಂತಸ್ತಂಭ"[19]–ಇದು ಪದ್ಮಕಾಂತಸ್ತಂಭದ ಬಗೆಗೆ 'ಮಾನಸಾರ'ದ ವಿವರಣೆ.

ಹೀಗೆ ಪಾಲಿಕಾದಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಗಳಿಂದಲೂ ಕುಡ್ಮಲಗಳಿಂದಲೂ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡ 'ಪದ್ಮಕಾಂತಸ್ತಂಭ'ವನ್ನು ಹಂಪೆಯ ಅಚ್ಯುತರಾಯ ಮತ್ತು ಹಜಾರರಾಮ ದೇವಾಲಯಗಳ ಕಲ್ಯಾಣ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕಾಣುತ್ತೇವೆ. ಈ ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲಿ ಹೂ, ಬಳ್ಳಿಗಳಿಗೆ ಬದಲಾಗಿ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಗಳ ಮೇಲೆ ಹಂಸ, ಸಿಂಹಮುಖ, ಗಂಧರ್ವರು ಇತ್ಯಾದಿ ಉಬ್ಬುಶಿಲ್ಪಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ 'ಗ್ರೀವ'ದ ಭಾಗಗಳಾವುವೂ ಇರದೆ, ಪುಷ್ಪಬೋದಿಗೆಯನ್ನು ಮಾತ್ರ ಬಿಡಿಸಿರುವುದು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ.

ಇಂತಹುದೇ ಸ್ತಂಭವನ್ನು ಪೀಠವಿಲ್ಲದೆ ರಚಿಸಿದಾಗ, ಅದಕ್ಕೆ 'ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭ'ವೆಂದು ಹೆಸರು.[20] ಇದು 'ಪದ್ಮಕಾಂತ' ಸ್ತಂಭವಿಧದ ಒಂದು ಉಪಪ್ರಭೇದವೆಂಬುದು ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿದೆ. ಈ ರೀತಿಯ ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭವನ್ನು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಚೊಕ್ಕನಾಥ ದೇವಾಲಯ ಮತ್ತು ತಾವರೆಕೆರೆಯ ಸೋಮೇಶ್ವರ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕಮಲದ ಮೊಗ್ಗುಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿಲ್ಲವಾದರೂ ಪೀಠವಿಲ್ಲದೆ ರಚಿಸಿರುವುದರಿಂದ ಮತ್ತು ಇದು ಬೇರೆಲ್ಲ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಕಾಂತಸ್ತಂಭವನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಇದನ್ನು ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭವೆಂದೇ ಹೇಳಬಹುದಾಗಿದೆ. ಚಿದಂಬರಂನ ಸಾವಿರ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮಂಟಪದ ಕಂಬಗಳು, ಬಳ್ಳಿಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಿಕೆಗಳು ಕುಡ್ಮಲಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭದಂತಿವೆ.[21]

---

19. ತನ್ಮೂಲೇ ಚಾಸನಂ ಕುರ್ಯಾತ್ಪಾದುಕಂ ವಾ ಸಪಾಂಬುಜಂ(ಜೇನ) ।
ಮೂಲಾಗ್ರೇ ಚಿತ್ರಸಂಯುಕ್ತಮಗ್ರಾಂತೇ ಮುಕುಲಾನ್ವಿತಂ ॥
ತನ್ಮೂಲೇ ಪಾಲಿಕಾಹಂ(ಕಾಹಿ) ಸ್ಯಾದ್ಯಥಾ ಶೋಭಂ ತು ಕಾರಯೇತ್ ।
ಅಂತರೇ ಚಿತ್ರಪಟ್ಟಂ ಸ್ಯಾತ್ಪರಿತೋ ದ್ವಾಂಗುಲೇನ ಚ ॥
ಪತ್ರಾದಿರತ್ನಪುಷ್ಪೈಶ್ಚ ಏತತ್ಪಟ್ಟೈಶ್ಚ ಭೂಷಿತಂ ।
ಮಧ್ಯಾಗ್ರೇ ಪದ್ಮಪತ್ರಾದಿ ಊರ್ಧ್ವಾ(ಮೂಲಾ)ಧೋಗ್ರಂ(ಗ್ರೇ)ತು ಕುಡ್ಮಲಂ॥
ಮೂಲವಚ್ಚಾಗ್ರಮಗ್ರೇತು ಚಾಗ್ರಾಧಃ ಕುಡ್ಮಲಾನ್ವಿತಂ ।
ಸರ್ವಾಲಂಕಾರ ಸಂಯುಕ್ತಂ ಪದ್ಮಕಾಂತಮಿತಿಸ್ಮೃತಂ ॥
— ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೧೬-೧೯

20. ಮೂಲೇ ವಿನಾಸನ ಸ್ತಂಭಂ ಚಿತ್ರಕ (ಸ್ಕ)ಂಭಮುದೀರಿತಂ ॥
—ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೨೦

21. ಇದನ್ನು 'ಚಿತ್ರಖಂಡ'ವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ— ನೋಡಿ : *Encyclopaedia of Indian Architecture–South India—Lower Dravida Desa*, p. 299.

ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ : ವಿಜಯನಗರ ಕಾಲದ ಕೆಲವು ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಕಾಣಬರುವ ಒಂದು ವಿಶೇಷ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭವೆಂದರೆ 'ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ'. ಈ ಪ್ರಕಾರದಲ್ಲಿ, ಒಂದೇ ಪೀಠದ ಮೇಲೆ ಒಂದು ಪ್ರಧಾನ ಸ್ತಂಭವನ್ನೂ ಅದರೊಂದಿಗೆ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸುತ್ತಾರೆ. ಒಟ್ಟಾರೆ ನೋಡಿದಾಗ ಅದು ಒಂದು ಸ್ತಂಭಸಮೂಹದಂತೆ ತೋರುತ್ತದೆ. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ರಚಿಸುವ ಕಂಬವನ್ನು 'ಮಾನಸಾರ'ವು 'ಸಂಯೋಗ ಸ್ತಂಭ' ಎಂದು ಕರೆದಿದೆ.[22] ಈ ಸ್ತಂಭಗಳ ಮೂಲದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಪೀಠವನ್ನೂ ಅದರ ಮೇಲೆ ಪಾಲಿಕಾ ಅಥವಾ ಸಿಂಹದ ಪ್ರತಿಮೆಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಬೇಕೆಂದು 'ಮಾನಸಾರ' ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ. ಪ್ರಧಾನಸ್ತಂಭದೊಂದಿಗೆ ಇರುವ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣಸ್ತಂಭಗಳಿಗೆ 'ಉಪಪಾದ'ಗಳೆಂದು ಹೆಸರು. ಈ ಉಪ ಪಾದಗಳು ಒಂದರಿಂದ ಎಂಟರವರೆಗೆ ಇರಬಹುದೆಂದು ಹೇಳಿ, ಅವುಗಳಿಗೆ ಸಂಖ್ಯೆಯ ಆಧಾರದ ಮೇಲೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಹೆಸರುಗಳನ್ನು ನೀಡಿದೆ. ಈ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿ, ನಾಲ್ಕು ಉಪಪಾದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದುದು 'ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತ'; ಆರು ಉಪಪಾದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದುದು 'ಸ್ಕಂದಕಾಂತ' ; ಎಂಟು ಉಪಪಾದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದುದು 'ವಿಷ್ಣುಕಾಂತ' ಇತ್ಯಾದಿ. ಹಂಪೆಯ ವಿಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಕಲ್ಯಾಣ ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಇಂತಹ 'ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ'ವನ್ನು ಕಾಣ ಬಹುದಾಗಿದೆ.[23] ಇದು ಎಂಟು ಉಪಪಾದಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ವಿಷ್ಣುಕಾಂತ ರೀತಿಯದಾಗಿದ್ದು, ಮುಂಚಾಚಿದ ಪೀಠದ ಒಂದು ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಸಿಂಹದ ಆಶ್ರಯದ ಮೇಲೆ ಸ್ತಂಭವು ನಿಂತಿದೆ. ಲೇಪಾಕ್ಷಿಯ ವೀರಭದ್ರ ದೇವಾಲ ಯದ ಕಲ್ಯಾಣಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಬೆಂಗಳೂರಿನ ಕೋಟೆ ವೆಂಕಟರಮಣ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲೂ 'ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭ' ಗಳಿವೆ.

ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ : 'ಮೂಲಪಾದ'(ಮೂಲ ಸ್ತಂಭ)ದ ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಅಲಂಕರಿಸುವ ಸ್ತಂಭವೇ 'ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ'ವೆಂದು ಸ್ಥೂಲವಾಗಿ ಹೇಳ ಬಹುದು. "ಈ ವಿವಿಧ ಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ ಕೋಷ್ಠ. ಅದರಲ್ಲಿ ನಾಸಿಯುಕ್ತ ಪಂಜರವು ಇರುವುದು. ಅದರ ಮೇಲೆ ಪ್ರಸ್ತರದ ಅಂಗಗಳು ಬಂದಿದ್ದು, ಪ್ರಸ್ತರದ ಮೇಲೆ ವೇದಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಈ ವೇದಿಯ

---

22. ತತ್ಸಂಭಲಕ್ಷಣಂ ವಕ್ಷಯೋ ತುಂಗಾದೀಂಚೋಕ್ತವನ್ನಯೇತ್ ।
ಮೂಲಸ್ತಂಭ ವಿಶಾಲೇನ ತ್ರಿಪಾದಂ ವಾರ್ಧಮೇವ ಚ॥
ಸಂಯೋಗಸ್ತಂಭವಿಸ್ತಾರಂ ಯನ್ಮಾನೋರಸ್ಯ(ಂ) ಮಾನಯೇತ್ ।
ಬೋಧಿಕಾ(ಂ) ಫಲಕಾಂತಂ ಚ ಮೂಲದಂಡೇನ ಮಾನಯೇತ್ ॥
ಪಾಲಿಕಾದ್ಯಂಗಂ ಸರ್ವೇಷಾಮುಪದಂಡೇನ ಮಾನಯೇತ್ ।
ಬೋಧಿಕಾದೀನಿ ಸರ್ವಾಂಗಂ(ನಿ) ಪೂರ್ವವತ್ಪ್ರಕಲ್ಪಯೇತ್ ॥
ಉಪಪಾದಾನಿ ಸರ್ವೇಷಾಂ ಪೂರ್ವಪಾದೇತು ಯೋಜಯೇತ್ ।
ಉಪಪಾದಾ(ದಂ) ಮೂಲಪಾದಾಂತಮುಪದಂಡ ಸಮಂತಕಂ ॥
ತದ್ದಂಡಸ್ಯ ತ್ರಿಪಾದಂ ವಾ ದಂಡಾರ್ಧಂ ವಾಥವಾಂಶಕಂ ।
ಏಕೋಪಪಾದ ಸಂಯುಕ್ತಂ ದ್ವಿತ್ಯುಪಪಾದೇನ ಸಂಯುತಂ ॥
ಏವಂ ಕ್ರಮಮಿತಿ ಪ್ರೋಕ್ತಂ ಮೂಲೇ ಪದ್ಮಾಸನಾನ್ವಿತಂ ।
ವೇದೋಪಪಾದ ಸಂಯುಕ್ತಂ ಬ್ರಹ್ಮಕಾಂತಮಿೂರಿತಂ ॥
ಪಂಚೋಪಪಾದ ಸಂಯುಕ್ತಂ ಶಿವಕಾಂತಮಿತೀರಿತಂ ।
ಷಡೋಪಪಾದ ಸಂಯುಕ್ತಂ ಸ್ಕಂದಕಾಂತಮಿತಿಸ್ಮೃತಂ ॥
ಅಷ್ಟೋಪಪಾದ ಸಂಯುಕ್ತಂ ವಿಷ್ಣುಕಾಂತಮುದೀರಿತಂ ।
ಸರ್ವೇಷಾಂ ಪಾದಮೂಲೇತು ಪಾಲಿಕಾಂ ಚೋಪಪೀಠವತ್ ॥
ಕುರ್ಯಾತ್ಸಿಂಹಸ್ಯ ರೂಪಂ ವಾ ಪಾದಂ ಪತ್ರಾದಿಭೂಷಿತಂ॥
—ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫, ಶ್ಲೋಕ ೧೧೫-೧೨೩

23. ಇದನ್ನು 'ಸಂಯುತಸ್ತಂಭ'ವೆಂದು ಒಂದೆಡೆ ಗುರುತಿಸಲಾಗಿದೆ— ಪುಲುಮತಿ ಶ್ಯಾಮರಾವ್ : ವಿಜಯನಗರದ ಕಲೆ ಮತ್ತು ಸಾಹಿತ್ಯ, ಬೆಂಗಳೂರು, ೧೯೫೬, ಪು. ೭೦.

ಮೇಲೆ ನಾಸಿಯುಕ್ತ ಶಾಲಾಶಿಖರಗಳಿದ್ದು ಅದರ ಮೇಲೆ 'ಸ್ತೂಪಿ' ಇರುತ್ತದೆ. ಈ ಕೋಷ್ಠದ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕಗಳಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಸ್ತಂಭಗಳಿದ್ದು (ಕ್ಷುದ್ರಪಾದ) ಅದನ್ನು ವಿಧವಿಧವಾಗಿ ಬಿಡಿಸಿರುತ್ತಾರೆ ; ಈ ಕಂಬಗಳ ಮೇಲೆ ತೋರಣವನ್ನು ರಚಿಸಬಹುದು ; ಆದರೆ ಬೋದಿಗೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ. 'ಮೂಲಪಾದ'ವು ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ, ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿರುವಂತೆಯೇ, ಎಲ್ಲ ಅಂಗಗಳಿಂದಲೂ ಕೂಡಿ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡಿದ್ದು ಅಂತ್ಯದಲ್ಲಿ ಬೋದಿಗೆ ಇರುತ್ತದೆ."[24]

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿರುವ ರಚನೆಯನ್ನು ಬೇಲೂರಿನ ಚೆನ್ನಕೇಶವ ದೇವಾಲಯದ ನವರಂಗದಲ್ಲಿರುವ 'ನರಸಿಂಹ ಸ್ತಂಭ'ದಲ್ಲಿ ಕಾಣಬಹುದು. ಈ ಕಂಬವು ವೃತ್ತಾಕಾರದಲ್ಲಿದೆ. ವಲ್ಲಿಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತಗೊಂಡ ಪೀಠವಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ ಪಟ್ಟಿಗಳಿಂದಾದ ಚೌಕಟ್ಟಿನೊಳಗೆ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ 'ಪಾದ'ವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿದ್ದು, ಅದರೊಳಗೆ ಮೂರು ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿ ಕೋಷ್ಠವು ಉತ್ತರಭಾರತ ರೀತಿಯ ಶಿಖರವನ್ನು ಹೊಂದಿದೆ. ಇದರ ಮೇಲೆ ಕೆಳಗಿನಿಂದ ಮೇಲಕ್ಕೆ ಒಂದರ ಮೇಲೊಂದರಂತೆ ಸಾಲು ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನೇ ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಕೋಷ್ಠಗಳಿಗೆ ಅಕ್ಕಪಕ್ಕದಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕಂಬಗಳನ್ನಿಟ್ಟು ಅದರ ಮೇಲೆ ನಾಸಿಯುಕ್ತ ಶಾಲಾಶಿಖರದ ಪ್ರತಿಕೃತಿ ಇದೆ. (ಕೋಷ್ಠಗಳಲ್ಲಿ ಬಿಂಬಗಳಿವೆ). ಕೋಷ್ಠದ ಪಕ್ಕಗಳ ಕ್ಷುದ್ರಪಾದಗಳು ಸೇರುವಂತೆ ಮೇಲೆ ಕಪೋತ, ವಾಜನ ಪ್ರತಿಮುಖ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿದ್ದು, ವೇದಿಯ ಮೇಲೆ ಕೋಷ್ಠವನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಂತಹ ಆರುಸಾಲು ಕೋಷ್ಠಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದು, ಸುತ್ತಲೂ ಇದೇ ರೀತಿ ಇದೆ. ಮೂಲಸ್ತಂಭದ ಮೇಲೆ 'ತಾಟಿಕಾ' ಇದ್ದು, 'ಮಂಡಿ'ಯ ಭಾಗದಲ್ಲೂ ಶಿಲ್ಪಗಳಿವೆ. ಇದರ ಹೊಯ್ಸಳ ರೀತಿಯ ಮಣಿಮಾಲೆಗಳಿಂದ ಅಲಂಕೃತವಾದ ಫಲಕವಿದೆ. ಶಿಲ್ಪಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ 'ವೀರಕಂಠ'ವಿದ್ದು, ಅದರ ಮೇಲೆ 'ಚಿತ್ರ ಬೋದಿಗೆ'ಯನ್ನು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ.

'ಮಾನಸಾರ'ದ ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭದ ವಿವರಣೆಗೆ ಈ ರೂಪ ಹತ್ತಿರವಾಗಿರುವುದಾದರೂ ಅದು ತನ್ನ ಹೊಯ್ಸಳಶೈಲಿಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾದ ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗೂಡುಗಳಲ್ಲಿ ಹಂತಹಂತವಾಗಿ ಮೇಲೇರುವ ಶಿಖರದ ರೀತಿಯನ್ನೇ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಅನುಸರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಣ್ಣ ಸಣ್ಣ ಗೂಡುಗಳು, ಅತಿಯೆಂಬಷ್ಟು ಕುಸುರಿ ಕೆಲಸಗಳಿಂದ ಇದು ತನ್ನ 'ಹೊಯ್ಸಳತೆ'ಯನ್ನು ಸಾರುತ್ತಿದೆ. "ಹೊಸ ಚಿಗುರು ಹಳೆಬೇರು ಕೂಡಿರಲು ಮರ ಸೊಬಗು" ಎಂಬಂತೆ ಈ ಕಂಬವು ಶಾಸ್ತ್ರದ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನತನವನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ.

ಈ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಕರ್ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಗದಗ್‌ನ ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪದಲ್ಲೂ ಹಂಪೆಯ ವಿಠಲ ದೇವಾಲಯದ ಕಲ್ಯಾಣಮಂಟಪದಲ್ಲೂ ಕಾಣಬಹುದು. ಗದಗ್‌ನ ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಾಲಯದ ಸ್ತಂಭವು ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ಬೇಲೂರಿನ 'ನರಸಿಂಹ ಸ್ತಂಭ'ಕ್ಕೆ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ದೊರೆತಿರಬಹುದು. ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲೂ ಈ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು. ತಮಿಳುನಾಡಿನಲ್ಲಿ, ದಾರಾಸುರಂನ ಐರಾವತೀಶ್ವರ ದೇವಾಲಯದ ಮುಖಮಂಟಪ ಮತ್ತು ಮೂಲಿಕಾಗಳಲ್ಲಿ (ಕ್ರಿ. ಶ. ಸು. ೧೧೪೬–೧೧೭೩) ಮತ್ತು ಚಿದಂಬರಂನ ನಟರಾಜ ದೇವಾಲಯದ ಸಮೂಹದಲ್ಲಿರುವ ಪಾಂಡ್ಯನಾಯಕ ದೇವಾಲಯದ (ಸು. ೧೩ನೇ ಶತಮಾನ) ಮಂಟಪದಲ್ಲಿ ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭಗಳಿವೆ.[25] ಗದಗ ಮತ್ತು ಬೇಲೂರು ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದ ಯಾವ ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲೂ ಕಂಬದ ಮೇಲಿನ ಭಾಗಗಳಾವುವೂ ಇಲ್ಲದೆ ಬೋದಿಗೆ ಮಾತ್ರವೇ ಇದೆ. ಈ ಎಲ್ಲ ಸ್ತಂಭಗಳಲ್ಲೂ ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಬರುವ ಕೋಷ್ಠದ ರೂಪವನ್ನು ಪರಿಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಕಾಣಬಹುದಾಗಿದೆ.

---

24. ಮಾನಸಾರ, ಅಧ್ಯಾಯ ೧೫. ಶ್ಲೋಕ, ೪೩-೬೭

25. ತಮಿಳುನಾಡಿನ ಈ ಸ್ತಂಭಗಳನ್ನು ಕೆಲವು ವಿದ್ವಾಂಸರು 'ಚಿತ್ರಖಂಡ'ದ ಒಂದು ವಿಧವೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ 'ಚಿತ್ರಖಂಡ' ಸ್ತಂಭದ ರಚನೆಗಿಂತ ಇದು ಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ, ಪಿ. ಕೆ. ಆಚಾರ್ಯರವರು ತಮ್ಮ Encyclopaedia of Hindu Architecture (p. 534) ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ, ಇದು 'ಕುಡ್ಯಸ್ತಂಭ'ವೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ. ಆದರೆ ಈ ರೀತಿಯ 'ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ'ಗಳು ಭಿತ್ತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಂಡಬಂದಿಲ್ಲ.

'ಮಾನಸಾರ'ದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ರೂಪವನ್ನು ಇವು ಬಹುಪಾಲು ಹೋಲುತ್ತಿರುವುದರಿಂದ ಇವುಗಳನ್ನು 'ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ'ವೆಂದು ಗುರುತಿಸಲು ಇಲ್ಲಿ ಯತ್ನಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಹೀಗೆ, ಮಾನಸಾರದಲ್ಲಿ ಉಕ್ತವಾಗಿರುವ ಸ್ತಂಭ ಪ್ರಭೇದಗಳಲ್ಲಿ, ಪದ್ಮಕಾಂತ–ಚಿತ್ರಸ್ಕಂಭ, ಸಂಯೋಗ ಸ್ತಂಭ ಮತ್ತು ಕೋಷ್ಠಸ್ತಂಭ–ಈ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನು ಈಗ ಇರುವ ದೇವಾಲಯಗಳಲ್ಲಿ ಗುರುತಿಸುವ ಪ್ರಯತ್ನವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಒಂದು ಪ್ರಯತ್ನವಷ್ಟೇ ಹೊರತು ಇದೇ ಕೊನೆಯಲ್ಲ ; ಇದು ಮೊದಲಂತೂ ಅಲ್ಲವೇ ಅಲ್ಲ. ಈ ಅಧ್ಯಯನಕ್ಕಾಗಿ ಪಿ. ಕೆ. ಆಚಾರ್ಯರವರ *An Encyclopaedia of Hindu Architecture, Manasara : On Architecture and Sculpture* ಮತ್ತು ಅವರಿಂದಲೇ ಆಂಗ್ಲಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿತವಾಗಿರುವ *Manasara : Translated from Original Text*—ಈ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಜೊತೆಗೆ, 'ಮಯಮತ'ದ ಸಂಸ್ಕೃತ ಮತ್ತು ಅನುವಾದಿತ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. 'ಮಾನಸಾರ' ಮತ್ತಿತರ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಆಳವಾದ ಅಧ್ಯಯನ ಮಾಡಿರುವ ಪಿ. ಕೆ. ಆಚಾರ್ಯರವರು 'ಮಾನಸಾರ'ವನ್ನು "**A standard work on Architecture**" ಎಂದು ಹೇಳಿ, ಅದರ ಕಾಲವನ್ನು ಕ್ರಿ.ಶ. ೫೦೦–೭೦೦ಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಇರಲು ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಇದರ ಕಾಲದ ಬಗೆಗೆ ಭಿನ್ನಾಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿರಬಹುದಾದರೂ, ಕಾಲಕ್ರಮೇಣ ಹೊಸ ಹೊಸ ವಿಷಯಗಳು ಅದಕ್ಕೆ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿರಬಹುದೇನೋ ಎಂಬ ಅನುಮಾನದೊಂದಿಗೆ ಅವರು ಹೇಳಿರುವ ಕಾಲವನ್ನೇ ಸದ್ಯಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡಿರುತ್ತೇನೆ. ಈ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಈಗ ಇರುವ ದೇವಾಲಯಗಳೊಂದಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿ ಅರ್ಥೈಸುತ್ತಾ ಹೋದಲ್ಲಿ ಅದರಲ್ಲಿ ಸೇರ್ಪಡೆಯಾಗಿರಬಹುದಾದ ಭಾಗಗಳು ಯಾವುವೆಂಬುದು ತಾನೇ ತಾನಾಗಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಬಹುದು.

ಇಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೆ, ಹೀಗೆ ಗಮನಿಸುತ್ತಾ ಹೋದರೆ, ನಮ್ಮ ನಾಡಿನಲ್ಲಿರುವ ಎಲ್ಲ ರೀತಿಯ ಸ್ತಂಭಗಳಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತ ಪ್ರಭೇದದ ಹೆಸರು ದೊರೆಯಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶತಮಾನದಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತುಶಿಲ್ಪ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಗ್ರಂಥಗಳ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿ ನೋಡಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗುವುದರೊಂದಿಗೆ ಸ್ತಂಭದ ಪ್ರಭೇದದ ಆಧಾರದಿಂದ ಕಂಬದ ಕಾಲನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಾಗಬಹುದು. ಇಂತಹ ಅಧ್ಯಯನಗಳಿಂದ ಒಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದ ಶಾಸ್ತ್ರಗ್ರಂಥಗಳನ್ನೂ ಗುರುತಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ.*

ಆಧಾರ ಗ್ರಂಥಗಳು

1. P. K. Acharya : i) *Manasara—On Architecture and Sculpture—Sanskrit Text with Critical Notes* (Manasara Series, Vol. III), New Delhi, 1979 (Second Edition)

   ii) *Manasara—Translated from Original Text* (Manasara Series)

* ಈ ಲೇಖನವನ್ನು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸುವಲ್ಲಿ ನನಗೆ ಸಹಾಯ ಮಾಡಿದ ಶ್ರೀಯುತರಾದ ದೇವರಕೊಂಡಾರೆಡ್ಡಿ, ಪಿ. ವಿ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ, ಎಂ. ಕೃಷ್ಣಮೂರ್ತಿ ಮತ್ತು ಶ್ರೀಮತಿ ಕೆ. ವಸಂತಲಕ್ಷ್ಮಿಯವರಿಗೆ ನಾನು ಕೃತಜ್ಞಳಾಗಿದ್ದೇನೆ.

iii) *Indian Architecture according to Manasara-Shilpasastra* (Manasara Series, Vol. II), New Delhi, 1981 (Second Edition)

iv) *An Encyclopaedia of Hindu Architecture* (Manasara Series, Vol. VII), New Delhi, 1979 (Second Edition)

2. *Mayamata*

3. Bruno Dayens (Tr.) : *An Indian Treatise on Housing Architecture and Indian Iconography*, New Delhi, 1985

4. Michael W. Meister and M. A. Dhaky (Ed.) : *Encyclopaedia of Indian Temple Architecture* (Vol. I, Part 1 & 2), Delhi, 1986